

BUXORONING JAHON MADANIYATIDAGI O`RNI

RESPUBLIKA MIQYOSIDAGI
ONLAYN ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA

2020,
27-aprel

KONFERENSIYA
MATERIALLARI

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

БУХОРО ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

**“БУХОРОНИНГ ЖАҲОН
МАДАНИЯТИДАГИ ЎРНИ”**

*мавзусидаги Республика миқёсидаги онлайн илмий-амалий
анжуман*

МАТЕРИАЛЛАРИ

БУХОРО – 2020

БУХОРО МАДРАСАЛАРИНИНГ ЖАҲОНИЙ ШУҲРАТИ

*Бобожонова Ф.Х.
БухДУ доценти, т.ф.н.*

Азалдан илм-фан, дин-у-диёнат, маданият ва маърифат маркази бўлиб келган, шариф шаҳарлардан бири, куббатул ислом (ислом гумбази, ислом чўққиси) унвонига сазовор бўлган кўҳна ва боқий Бухоро кўплаб масжид-у мадрасаларга бой бўлган шаҳардир. Бухоро Ўрта Осиёнинг энг қадимги шаҳарларидан бири саналиб, бу сўз замирида жуда чуқур маъно бўлиб, бу юртнинг донғи мағрибдан машриққача маълум бўлган. Айримлар Бухорони нафис нақшкор тарихий ёдгорликлар ва обидалар, мунажжимлар ва алломалар юрти дейишса, бошқалари тарих зарварагининг безатувчиси мақбара ва мадрасалар маскани дейишади. Бухоро обидалари, табаррук зиёратгоҳлари Ўрта Осиё довуғини жаҳонга таратган. Бухоролик меъмор усталар инсон ақлини ҳайратга солувчи бетакрор обидалар бунёд этганлар.

Ўрта асрларда Бухоро мадрасалари илм маскани сифатида нафақат Мовароуннаҳрда, балки Марказий Осиё, мусулмон шарқида ҳам машҳур эди¹. Мадрасани муваффақиятли битирганлардан мамлакат бошқаруви, ҳуқуқ-тартибот ва таълим муассасалари учун кадрлар, уламолар етишиб чиққан².

XIX аср охири ва XX асрнинг бошларига келиб Бухоро мадрасаларида нафақат Туркистон, балки Россия империясининг турли ўлкаларидан келган мусулмон аҳолиси вакиллари ҳам таълим олар эдилар³. Фитрат, Файзулла Хўжаев, Садриддин Айний ва бошқаларнинг маълумотларига қараганда, Бухоро мадрасаларида 1920 йилнинг охиригача четдан келган талабалар ўқишни давом эттирганлар. Амирликнинг чекка ва яқин атрофдаги туманларидан, кўшни ва бошқа мусулмон мамлакатларидан мадрасага ўқишга келганлар ҳам ўқишга қабул қилинганлар.

Энг йирик мадрасалар амирликнинг маркази Бухоро шаҳрида ҳамда Қарши, Ғиждувон, Шаҳрисабз, Шеробод шаҳарларида, Шарқий Бухоро бекликлари марказларида фаолият кўрсатган. Умуман, Бухоро амирлигида юзлаб мадрасалар мавжуд эди. Мадрасалар кичик, ўрта ва йирик мадрасалардан иборат бўлган.

Садриддин Айнийнинг қайд этишича, Бухоро мадрасаларининг ислом оламидаги нуфузи жуда юқори бўлиб, уларда таълим олган уламоларнинг диний масалалардаги сўзлари Миср ва Ҳижозда ўқиганларнинг сўзларидан кўра мўътабарроқ ҳисобланган⁴.

¹ Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924). – М.: Наука, 1960. – С. 14.

² ЎзР МДА, 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 26-варақ.

³ Хўжаев Ф. Танланган асарлар.– Тошкент: Фан, 1976. I-том. – Б. 88.

⁴ Айний С. Эсдаликлар // Асарлар, 5-жилд. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 167.

XIX асрнинг охирларида Бухоро амирлигининг ягона рус божхона тизимига киритилганидан кейин Россия империяси ҳукумати амирлик чегараларини “қўриқлаш” баҳонаси билан Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Хитой (Қашқар)дан, Россия ҳудудидан (хусусан, Қрим, Татаристон, Шимолий Кавказдан) келадиган мусулмон талабаларининг ўқишига турли йўллар билан тўсқинлик қилишга астойдил ҳаракат қилади. Сиёсий агентликка Россиядан Бухоро мадрасаларига ўқишга келадиган ёшларнинг сонини анча камайтириш тўғрисида махсус кўрсатма берилади. Натижада мадраса талабаларининг сони йилдан-йилга камайиб борган. Агар Шоҳмурод амирлиги (1785-1800 й.) даврида мадрасаларда 30 минг талаба таҳсил олган бўлса, XX аср бошига келиб, уларнинг умумий сони 10 минг муллаваччани ташкил этган¹. Аммо амирлик ҳукумати Бухоро мадрасаларида Россия фуқароларининг келиб ўқишини таъқиқлаб қўйиш мусулмон халқларининг норозилигига сабаб бўлиб, тартибсизликлар келиб чиқишидан хавфсираб, бу жараёни бутунлай тўхтата олмаган².

Бу даврда Бухоро мадрасаларининг сони ҳақида турли манбаларда ва асарларда турлича маълумот қайд этилади³. Н.Хаников мадрасалар сонини 180-200 та, талабалар сонини эса 15-16 минг нафар деб кўрсатган⁴.

XIX аср охири ва XX асрнинг бошларида Бухоро амирлигидаги мадрасалар сонини ўша даврда яшаган Абдурауф Фитрат ва Садриддин Айний 200 та, Садр Зиё 204 та, Муҳаммад Али Балжувоний эса 400 та деб кўрсатади. Хуллас, турли маълумотлар умулаштирилганда Бухоро амирлигида 200 дан 400 тагача мадраса мавжуд бўлган. Бухоро амирлигига қўшни, илгари мамлакат таркибида бўлган Самарқанд вилоятида 217 та мадраса бўлганлиги назарда тутилса, амирликда 400 тага яқин мадраса мавжудлиги ҳақиқатга анча яқинлиги маълум бўлади⁵. Туркистон генерал-губернаторлиги ҳисоботи билан боғлиқ архив ҳужжатлардан бирида 1914 йилда Бухоро амирлигида 350 та мадраса фаолият кўрсатаётгани қайд этилган⁶.

Шунингдек, О.А.Сухареванинг фикрича, биргина Бухоро шаҳрининг ўзида 133 мадраса бўлган⁷. Яна бир тадқиқотчи Л.И.Ремпель XX аср бошларида Оренбургда чиқадиган “Шўро” журналининг маълумотларига асосланган ҳолда Бухорода олий даражадаги мадрасалар - 34 та, ўрталари –

¹ Ремпел Л.И. Далекое и близкое. Бухарские записи. – Ташкент: Литературы и искусства, 1981. – С.4.

² ЎзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 361-иш, 21-варақ.

³ Мирзо Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 191.

⁴ Ханыков Н В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С.223.

⁵ ЎзР МДА, 47-фонд, 1-рўйхат, 955-иш, 257-варақ.

⁶ ЎзР МДА, 461-фонд, 1-рўйхат, 1720-иш, 76-варақ.

⁷ Сухарева О. К истории городов Бухарского ханства. – Ташкент: Изд. Академии наук УзССР, 1958. – С. 57.

35 та, қуйилари эса - 100 тадан ортиқ бўлганлигини кўрсатиб ўтади. Демак, фақат Бухоро шаҳрининг ўзида 170 тадан ортиқ мадраса бўлган.¹

Бухоро мадрасалари нафақат ўқув юрти, балки ўзига хос меъморий ёдгорлик обидалари ҳам эди. Мадрасалар қурилишига ҳукмдорлар катта эътибор қаратган. Мадрасаларнинг аксарияти холис хусусий мулк ҳисобидан барпо этилиши шарт бўлиб, ҳукмдор бўлган хон ва амирлар томонидан кўплаб ҳашаматли мадрасалар бино этилган. Бундан ташқари йирик амалдорлар, нуфузли кишилар, сармоядор кишиларнинг ташаббуси билан мадрасаларни қуриш ва таъмирлаш ишларига ҳам катта эътибор қаратилган. Бухоро мадрасалари ўз ҳашамати, пишиқ ва пухта қурилганлиги билан меъморий жиҳатидан ўрта аср архитектурасининг энг нодир намуналари сифатида ҳозиргача сақланиб қолган. Мадрасалар қуриш иши билан асрлар оша шуғулланилганлиги боис, бу борада бой тажриба ҳам шаклланган.

Бухоро амирлигида таълим тизими ҳокимиятнинг назаридан четда бўлмай, ўз олдида қўйилган вазифаларни мамлакатнинг тараққиёт даражасига мос равишда бажариб келган. Қозикалон халқ таълимининг аҳволи, тарбиявий ишлар, исломий ақидаларни амалга ошириш вазифаларига масъул ҳисобланиб, бу ҳолат таълимга эътибор қаратилганидан далолат беради. Мадрасалар кўламининг кенгайиши ва моддий базасини мустаҳкамлаш масаласи хусусий шахсларга боғлиқ бўлганига қарамай, мамлакат ижтимоий маданий ҳаётида муҳим ўрин тутиб, давр талабига жавоб берган. Мадраса бир вақтнинг ўзида талабалар учун ётоқхона вазифасини ўтаб, уларнинг таъминоти ҳам мадрасага тегишли бўлган вақф мулкининг миқдорига қараб белгиланган. Нафақат маъсул шахслар, балки ҳукмдор амирлар ҳам мадрасадаги моддий таъминот масалаларини эътиборда тутган. Аммо, мадрасаларнинг молиявий-хўжалик таъминоти асосан вақф мулкчилигига асосланган. Бухоро амирлиги мадрасаларининг қурилиши, моддий-хўжалик таъминоти масалалари давр талабига қай даражада жавоб беришидан қатъий назар, муайян фаолиятга эга бўлган. Аммо юқоридаги хулосалардан мадрасаларнинг қурилиши, моддий-хўжалик таъминоти ва фаолиятини ташкил қилиш масалаларида камчилик йўқ деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Кўпчилик мадрасаларда хужраларнинг етишмаслиги, дарсхоналар ва дарсликлар камлиги, уларда замонавий шарт-шароитлар етишмаслиги, қурилиш ишлари лойиҳалар асосида эмас, балки ўзбошимчалик билан бажарилганлиги, хоналарда ёруғликка эътибор қаратилмаганлиги, қатор муаммолар ва ноқулайликларга сабаб бўлган.

Мадрасалар, уларнинг хизматчилари ва мударрислар хизмат ҳақи вақф даромадларига боғлиқлиги мадрасалардаги таълим жараёнида ҳам ўз аксини топган, уларнинг нуфузини белгилаб берган. Натижада қишлоқлар,

¹ Ремпел Л. И. Далекое и близкое. Бухарские записи. – Ташкент: Литературы и искусства, 1981. – С. 97.

шаҳар четларидаги мадрасалар пойтахт Бухородаги мадрасалардан катта фарқ қилган. Бу ҳолат талабаларни ўтилган сабоқларни ўзлаштиришида ҳам маълум даражада роль ўйнаган.

Архив материаллари ва мавжуд тарихий адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатадики, амирликда ҳокимиятдаги ўз мавқеи бўйича учинчи ўринни эгаллаган қозикалон халқ таълимнинг аҳволи, тарбиявий ишлар, исломий ақидаларни амалга ошириш вазифаларига масъул ҳисобланган¹. Амирликнинг барча вилоятлари ва шаҳарларида унинг вакиллари бўлиб, юқоридан келган топшириқларни амалга оширган. Демак, таълим тизими ҳокимиятнинг назаридан четда бўлмай, ўз олдига қўйилган вазифаларни мамлакатнинг тараққиёт даражасидан келиб чиқиб бажариб турган.

XIX аср охири ва XX асрнинг бошларида ҳам Бухоро мадрасаларининг ислом дунёсидаги мавқеи ва нуфузи маълум даражада сақланиб, жамият тараққиёти даражасидан келиб чиқиб, ўша вақтда давлатнинг ҳукмрон сиёсати ва ислом таълимотига хизмат қилган.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро мадрасалари таълим тизимининг энг юқори босқичи бўлиб, илм маскани сифатида нафақат Туркистон минтақасида, балки барча мусулмон мамлакатларида маданият ўчоқлари вазифасини ўтаб, маърифат маркази бўлганлигидан далолат беради. Бухоро мадрасалари ислом оламидаги энг машҳур ва нуфузли олий ўқув юрти бўлган.

БУХОРОДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИГА ҚАРШИ КУРАШ (1925-1926 йиллар)

Бобоев Ф.

*Ўзбекистон ФА Тарих институти
катта илмий ходими, PhD*

Бухорода совет ҳокимиятига қарши кураш амирлик тузуми ағдарилиши биланоқ бошланиб кетган эди. Амирлик тузумининг тугатилиши ва қизил армияга қарши 1920-1924 йилларда олиб борилган кураш масалаларига бағишланган тадқиқотлар Қ.Ражабов² ва У.Рашидовлар³ томонидан қилинди. Мазкур тезисда эса кейинги жараёнлар хусусида айрим мулоҳазалар берилади.

Ғарбий Бухорода қизил армияга қарши курашда етакчи раҳбар Мулла Абдулқаҳҳор бўлиб, 1924 йилги жангларнинг бирида унинг

¹ ЎзР МДА, 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 34-варак.

² *Ражабов Қ.* Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. –Тошкент: “Маънавият”, 2002; *Шу муаллиф.* Ҳамро Полвон. –Тошкент: “Абу матбуот-консалт”, 2011.

³ *Рашидов У.* Бухоро Халқ Республикаси. –Бухоро: “Бухоро”, 2003. *Рашидов У.* ва *Рашидов Ў.* Бухоронинг Россия билан иқтисодий ва сиёсий муносабатлари тарихидан (1900 – 1925 й.). – Бухоро: “Бухоро”, 2013.

МУНДАРИЖА

О.Х.Хамидов .“БУХОРО – ШАРҚ ДУРДОНАСИ” 3

БУХОРО АРХЕОЛОГИЯСИ, ЭТНОГРАФИЯСИ ВА ТОПОНИМИКАСИ..... 5

Бобожонова С.У. БУХОРОДАГИ БИРИНЧИ ДОРИХОНА 5

Jumaeva N. BUXORO VOHASI TOPONIMIKASI HAQIDA VA'ZI
MULOHAZALAR 7

Қорёғдиев З.О. БУХОРО ЛЎЛИЛАРИНИНГ ХЎЖАЛИК
МАШҒУЛОТИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР 9

Қурбонова М., Норова Д. БУХОРО ДАРВЕШЛАРИНИНГ АНЪАНАВИЙ
ҲИРҚАСИ 13

Murtazoyeva N.J. THE ARCHEOLOGY, ETNOGRAPHY AND TOPONYMY
OF BUKHARA 16

Нафиддинова Х.Р. БУХОРО ШАҲРИДА НИКОҲ ТЎЙЛАРИ ВА
УЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ 19

Очилов А.Т. ҚИЗИЛҚИР ЁДГОРЛИГИНИНГ АРХЕОЛОГИК АСОСЛАРИ
..... 22

Samadov G.Z. BUXORO VOHASI AHOLISINING KOSMOGONIK
TASAVVURLARI 25

Тўраев А.И. БУХОРО ВОҲАСИ ЧАНДИР ТУРКМАНЛАРИНИНГ ЭТНИК
ТАРИХИДАН ЛАВҲАЛАР 28

Қурбонова М.Б., Умаров Б.Б. Н.А.КИСЛЯКОВ ТАРИХ-ЭТНОГРАФИЯ
МАКТАБИНИНГ ЙИРИК ВАКИЛИ 32

Хасанова Г.К., Раджабова Ш.Р. ИСТОРИЯ ЭТНОГРАФИИ АРХЕОЛОГИИ
БУХАРЫ..... 35

Юсупова М.Ў. БУХОРО ВОҲАСИ МАРОСИМЛАРИ ВА УЛАРИНИ
ЎРГАНИЛИШИ БЎЙИЧА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР 37

И.Х.Шоев. МОНЕТЫ И КЛАДЫ ДОМУСУЛЬМАНСКОГО ПЕРИОДА ИЗ
КОЛЛЕКЦИИ БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ-
ЗАПОВЕДНИКА (ПО НУМИЗМАТИЧЕСКИМ МАТЕРИАЛАМ)..... 40

БУХОРО ВОҲАСИДА ДАВЛАТЧИЛИК АСОСЛАРИ, ШАҲАРСОЗЛИК, МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТ МАСАЛАЛАРИ..... 47

Alimova Sh.B. AMIR TEMUR VA MIRZO ULUG‘BEKNING BUXORODA
ILM-FAN VA MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHDA QO‘SHGAN
HISSALARI 47

Бобожонова Ф.Х. БУХОРО МАДРАСАЛАРИНИНГ ЖАҲОНИЙ
ШУҲРАТИ 50

Бобоев Ф. БУХОРОДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИГА ҚАРШИ КУРАШ 53